

Rus-tuzem maktablari faoliyati

Omondavlatova Xurshida

Mahmaraimova Parvina

Bobonazarova Mohichehra

Yo'ldosheva Feruza

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkistondan rus tuzem maktablarining faoliyatini yoritganmiz. Rus muhojirlari Turkiston general - gubernatorining farmoniga binoan o'lkada [rus maktablari](#), rus - tuzem maktablari, gimnaziya kabi maktablarni ochish va bu maktablarni kengaytirish hisobiga mahalliy maktablar, maktab madrasalarni siqib chiqarish maqsadida maorif islohotini o'tkaza boshladilar.

Kalit so'zlar: Ruslar, maktab, madrasalar, savodsizlik

Tarixchi olim I.Y.Tursunov ning «Istiqlolga intilgan qalblar nidosi» nomli asarida quyidagi ma'lumotlar berilgan: O'lka aholisini savodxon qilish uchun eng avvalo rus, rus-tuzem, gimnaziya kabi o'quv maskanlari kerak, madrasa va «usuli qadimiya» eski usul maktablarida, otinlar maktablarida savod chiqarib bo'lmaydi degan siyosatni yurgizishga harakat qildilar. Bunga biz 1897-yildagi Rossiya tomonidan o'tkazilgan aholini ro'yxati ma'lumotlarini ko'rsatishimiz mumkin. Aslida Turkiston o'lkasi xalqlarining savodxonlik darajasi chor Rossiyasi aholisining savodxonlik darajasidan past emas edi. Chunki, Turkiston o'lkasi xalqlari 1917-yilgi to'ntarishdan oldin shaxsiy va ommaviy maktablar, madrasalarda bilim olganlar, yuksak ilm egasi bo'lganlar. (I.Y.Tursunov «Istiqlolga intilgan qalblar nidosi»). Rus va rus-tuzem maktablarini bitirganlarnigina savodli deb hisoblanganlar. Hatto, ular dunyoviy maktablar ochish, ona tilidagi darsliklar, gazeta va jurnallar nashr qilish va hokazolarni qat'iy ta'qib qilar edilar. Ayni vaqtda chor hukumati rus bo'lmagan aholi yashaydigan joylarda maktablar ochar, bu maktablar esa o'z oldiga ruslashtirish maqsadini qo'yar edi. Bu kabi maktablarning ochishdan maqsad musulmon bolalarga rus tilini o'rgatish edi. Shu maqsadda birinchi rus-tuzem maktablari ilk bor Toshkent shahrining Shayxontahur dahasida 1884-yilning dekabrda ochildi. Aslida «Tuzemes» degani ruscha - o'zbekcha lug'atda «mahalliy xalq», «tub aholi» degan ma'noni anglatadi. Maktabni boshqaruvchi va rus tili o'qituvchisi V.P. Nalivkin «musulmon yozuvi» o'qituvchisi mulla Solixo'ja Kichkina Xo'janov edi. Rus-tuzem maktablarida odatda asosan mahalliy xalqning o'g'il bolalari tahsil olishgan. Lekin ruslar uchun maxsus maktablari bo'lmagan joylarda ayrim rus o'g'il va qiz bolalari ham birga qo'shib

o‘qitilgan.

Turkiston o‘lkasining rus-tuzem maktablarida o‘qitish jarayoni o‘n oy, ta’til esa ikki oy davom etgan. Mashg‘ulotlar birinchi sentabrdan boshlanib may oyining oxirida tamomlangan. Iyun va iyul oylari - ta’til oyi hisoblangan. Rus-tuzem maktablariga o‘quvchilar qat’iy aniq bir vaqtda, ma’lum tartib qabul qilinib, madrasalardagi kabi sinflarga bo‘lib o‘qitilgan. O‘quv yilining maktabga qabul qilingan o‘quvchilarning soni 20-30 ta bo‘lishiga qaramay, ular bir sinf deb hisoblanib, bitta kitobni o‘qishgan va bir xil xatni yozishni mashq qilishgan. O‘quv yilining oxirida bolalar ikkinchi sinfga o‘tishgan. Shundan so‘ng ular uchinchi sinfga, keyin esa to‘rtinchi sinfga o‘qish tamom bo‘lgandan so‘ng maktab rahbarlari, mahalla mulozimlari oldida imtihon topshirib guvohnoma olishgan. Maktabga qabul qilinish yoshi 15 yoshdan oshmasligi kerak edi. Turkistonning 1880-yilda Rossiya tasarrufiga o‘tganidan keyin Markaziy Osiyodagi rus-tuzem maktablari ancha mashhur bo‘ldi. Turkistonda dastlabki rus o‘rta o‘quv yurtlari 1870-yillardan ochila boshladi: 1876-yili Toshkentda, Verniyda (hozirgi Olmaotada) erlar va xotin-qizlar gimnaziyalari. 1879-yili esa Toshkentda o‘qituvchilar seminariyasi ochildi. Gimnaziyalarga ham yerli aholining bolalari qabul qilinardi. O‘qituvchilar seminariyalarida esa mahalliy aholi bolalariga 1/3 o‘rin ajratilgan edi. Rus maktabiga o‘qishga kirgan bolalar rus tilini mutlaqo bilmas edilar, natijada ancha qiyinchilik tug‘ilar edi. Shuning uchun rus maktabiga kirgan, lekin rus tilini mutlaqo bilmaydigan o‘quvchi rus tilida so‘zlashishni o‘rganib olmaguncha odatda quyi bo‘limda o‘qir, rus tilida so‘zlashishni o‘rganib olgandan keyingina yuqori bo‘limga o‘tkazilardi. Yuqori bo‘limlarga o‘quv yilining o‘rtalarida ham o‘tkazilar edi, chunki maktablar kichkina bo‘lib, bir vaqtning o‘zida mashg‘ulotlar bir necha bo‘limlar bilan olib borilar edi. Toshkentdagi gimnaziya dastlabki yillarda, mahalliy aholining bolalarini rus tili bilan ko‘proq shug‘ullantirish uchun lotin tilini o‘rgatishdan ozod qilinardi. Rus-tuzem maktablarida o‘quvchilarga rus muallimi rus tilini hamda arifmetikani va boshqa fanlarni o‘rgatar, buning uchun o‘qish vaqtining yarmi ajratib qo‘yilgan edi. O‘qish vaqtining qolgan yarmi «Musulmon domla» ixtiyoriga berib qo‘yilgan bo‘lib, u eski usul maktablaridagidek bolalarga diniy darslar o‘qitish bilan shug‘ullanardi.

Rus-tuzem maktablarida faqat o‘g‘il bolalar o‘qitilardi. Ota-onalar qizlarini bunday maktablarga bermas edilar. 1903-yilda Turkiston pedagogika to‘garagi, Toshkentda qizlar uchun rus-tuzem maktabi ochildi. Lekin bu maktabning faoliyati uzoqqa cho‘zilmay, ikki yildan keyin yopilib qoldi. Rus-tuzem maktablarida rus tilini o‘qitish dasturi va uslubi rus bo‘lmagan o‘quvchilar uchun mo‘ljallab tuzilardi. (bu maktablarda ba’zan rus bolalar ham uchrab qolar edi).

Namangan yaqinida bir qishloqda 6 yil yashagan va o‘zbek tilini yaxshi o‘rganib olgan V.P.Nalivkin, bu maktabda birinchi bo‘lib o‘zbek tilini o‘qitgan edi. U sinash uchun ochilgan rus-tuzem maktabining birinchi o‘qituvchisi edi. V.P.Nalivkin seminariyada 1890-yilgacha dars berdi. Dars chog‘ida Nalivkin bo‘lajak o‘qituvchilarga faqat o‘zbek tilinigina o‘rgatib [qolmasdan](#), balki ularda o‘lkani o‘rganishga ham havas uyg‘otgan edi. Seminariyada o‘qib chiqqanlar orasida rus-tuzem maktablari ishlashga tayyor bo‘lgan va bu ishni sevib qolganlar anchagina edi.

1879-yilda Toshkentda Turkiston muallimlar seminariyasi ochildi. Bu seminariya maktablari rus boshlang‘ich sinflari uchun o‘quvchilarga ona tilidan muallimlar tayyorlab berishi lozim edi. XIX asrning 80-yillari o‘rtalaridan boshlab seminariya rus-tuzem maktablari uchun ham muallimlar tayyorlashga ham kirishdi. Mahalliy tilni o‘rganish majburiy qilib qo‘yilganligi Toshkentdagi bu seminariyaning xususiyatlaridan biri bo‘ldi. Seminariyada V.P.Nalivkin o‘zbek tilida dars bera boshlagan birinchi o‘qituvchi bo‘ldi. 1887-yilda Nalivkin tuzgan lug‘at va grammatika risolasi nashr etildi. Bular tilshunoslik tarixida o‘zbek tiliga doir birinchi qo‘llanma edi. XIX asrning boshlaridan Buxorodagi ma‘rifatparvar musulmon ruhoniylari va ziyolilari orasida madrasa va maktablar tizimiga hamda islom diniga kirib qolgan bid‘atlarni isloh qilish fikri paydo bo‘la boshlaydi. Jadidizm (arabcha «jadid» so‘zidan olingan bo‘lib «yangi» degan ma‘noni bildiradi). O‘sha davrlardan boshlab bunga qarama-qarshi turgan oqim, ya’ni «usuli qadim» diniy ruhida bo‘lgan kishilarni esa qadimchilar, deb atay boshladilar. XIX asr boshlarida bir qancha ma‘rifatparvar mudarrislar Buxoro shahridagi 200 ga yaqin madrasani isloh qilish g‘oyasi bilan chiqdilar. Bu harakat boshida madrasa mudarrisi Abu Nasr Al Kursaviy turgan edi. Qadimchilar esa ularni kofirlik va xudosizlikda aybladilar. Buxoro amiri Haydar esa Kursaviyni zindonga tashlatib, o‘lim jazosiga hukm qiladi. Ammo uning tarafdorlari uni zindondan qochiradilar. Kursaviy Qozonda o‘z faoliyatini davom ettirib, 1813-yilda vafot etadi. XIX asrning 50-60-yillarida diniy islohotchilik harakati yanada kengaya boshlaydi. Endi bu harakat boshida buxorolik mudarris va tarixchi olim Marjoniy (1818-1889), g‘ijduvonlik domla Fozil, Mo‘minjon Vobkandiy, mulla Xudoyberdi Boysuniy va boshqa mudarrislar turar edilar. Ular madrasa va maktablarni isloh qilishni emas, balki ortiqcha darslarni olib tashlash tarafdori ekanliklarini yozadilar.

Xulosa Kitobning ta‘lim-tarbiyaviy ahamiyati shundan ibortaki, undagi o‘quv materiallarining hammasi bolalarda axloqiy sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shakuriy tomonidan tuzilgan va nashr qilingan yana bir kitob «Zubdat ul ash’or»

to‘plami bo‘lib, unda ko‘p shoirlarning she‘rlari berilgan. Kitobdagi yangi usul maktabiga atab yozilgan tojik tilidagi she‘rda shunday deyiladi:

Ey muallim, maktabing taraqqiyot topib, sernur bo‘lsin, yaxshi noming to abad dunyoda mashhur bo‘lsin. G‘ayrat qil, toki biz olimu dono bo‘laylik, - axir, bir savtiya usulining sevguchilarimiz, tarbiyat qil, har kishining xotirini shod qil. Har fandan bizga o‘rgat, biz bahramand bo‘lib nodonlikni nari quvaylik. Garchi nodon kishilar senga ta‘na-haqorat etsalar ham g‘am yema. Albatta, dushmanlar sharmsor bo‘lurlar!

Foydanilgan Adabiyotlar

- Ayniy S., Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar, Moskva, 1926;
- Risqulov Toshkent, Revolyusiya i korennoye naseleniye, Toshkent, 1926;
- Ziyo Sayd, O‘zbek vaqtli matbuotiga oid materiallar (1870—1927), Toshkent, 1927;
- Programmie dokumenti musulmanskix politicheskix partiy (1917—1920), Oksford, 1985;
- Revolyusiya v Sredney Azii glazami musulmanskix bolshevikov, Oksford, 1985;
- Politicheskaya jizn russkix musulman do fevralskoy revolyusii, Oksford, 1987;
- Mustafo Cho‘qay o‘g‘li, *Istiqlol jallodlari*, Toshkent, 1992;
- Cho‘lpon, Asarlar, 1-2-jildlar, Toshkent. 1994;